

ЛІТЕРАТУРНІ МОВИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ДО ПРОБЛЕМИ ОБ'ЄКТА КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Випуск 2 (50)
УДК 811.161.2'373

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).13–20

Барчук В. Літературні мови в історії українського народу: до проблеми об'єкта курсу «Історія української літературної мови»; кількість бібліографічних джерел – 19; мова українська.

Анотація. Історія української літературної мови є ключовим лінгвістичним курсом у підготовці філологів. Однак тривають дискусії про предмет цієї лінгвістичної науки. Зазвичай матеріал з історії української літературної мови вміщує відомості зі суміжних наук: власне історії, історії мовознавства, історії літератури. Необхідно більш конкретно визначити, що саме має бути об'єктом опису і основною одиницею цієї лінгвістичної науки. Історія української літературної мови вивчає загальні питання її розвитку, конкретний мовний матеріал здебільшого використовують як ілюстративний. Пропонують звузити об'єкт історії літературної мови до конкретної мовної категорії: стилю, узусу чи норми, а їхній опис у процесі становлення визначають головним завданням дослідника.

Літературна мова – явище суспільне. Її історія вплетена в історію народу, є синтезом власне мовних і немовних чинників розвитку. В історії українського народу в суспільній мовній практиці фіксуємо диглосію, постійне побутування двох літературних мов. Мета статті – запропонувати концепцію об'єкта опису лінгвістичної науки «Історія української літературної мови», а також визначити перелік літературних мов в історії українського народу та їхні термінологічні найменування.

Серед літературних мов фіксуємо українські за функцією (руська писемно-літературна (давньоукраїнська), старослов'янська, церковнослов'янська) та українські за функцією і мовною основою (староукраїнська, нова українська літературна мова).

У літературних мов за функцією, зокрема старослов'янської та руської писемно-літературної, на основі текстів пам'яток встановити еволюцію стилю чи мовної норми неможливо. Старослов'янська мова була першою українською літературною мовою, прийшла у релігійних текстах уже цілком усталеною з погляду стилю і норми. Цю мову можемо розглядати як історичний феномен суспільного мовлення Київської Русі. Тому об'єктом історії української літературної мови є комплексна одиниця – літературна мова в її історичному вияві в цілості, представлена текстами пам'яток історичної доби у властивих стильових різновидах.

Ключові слова: історія мови, літературна мова, українська літературна мова, мовна норма, стиль, узус.

Постановка проблеми. Історія української літературної мови – одна з ключових дисциплін у системі та структурі освітньої програми фахової підготовки філолога. Це зумовлено її універсальністю (зорієнтованістю на всі аспекти лінгвістики), обсягом (актуалізацією всіх філологічних знань) та полівекторністю (тісним зв'язком із нелінгвістичними та нефілологічними науками). Можна стверджувати, що історія літературної мови постає індикатором не тільки лінгвофілологічного рівня освіти, а й освітнього та назагал пізнавального інтелекту, потребує для опанування комплексних і системних знань. Водночас як лінгвістична наука та інтегрований курс університетської освіти історія літературної мови є молодшою. Це зумовлено тим, що виокремлення її із загального курсу історії мови відбувалось поступово, найчастіше без чіткого розмежування об'єкта опису; до сьогодні матеріал курсу часто є нагромадженням відомостей із різних галузей знань, у якому визначити власне мовнолітературну історію нелегко. Наприклад, Ю. Шевельов, характеризує працю І. Огієнка «Історія української літературної мови», пише: «Із цієї книжки легко можна усунути загальні відомості з історії України, з історії української літератури, з т.зв. історії мовознавства та, нарешті, з історії правопису – але тоді від історії української літературної мови

майже не залишиться геть нічого» [Шевельов 2014, с. 148]. З огляду на це зауваження очевидно є проблема об'єкта опису, а, отже, й самого поняття українська літературна мова та змісту наповнення курсу «Історія української літературної мови». Ця проблема є актуальною, певним чином визначальною для того, що ми вкладаємо у поняття мовознавчої науки «Історія української літературної мови», що підлягає вивченню в її межах, яке насамкінець наповнення формуватиме її зміст.

Аналіз досліджень. З історії української літературної мови є чотири праці, що охоплюють увесь період її розвитку: І. Огієнка (1950), за редакцією І. Білодіда (1958–1961), П. Плюща (1971), В. Русанівського (2001) [Огієнко 1995; Білодід 1961; Плющ 1971; Русанівський 2001]. Дві з них мають статус підручника для вищої школи (П. Плюща та В. Русанівського). Однак навіть поверховий огляд праці В. Русанівського (наприклад, структури та композиції) засвідчує, що книга є монографією, а статус підручника отримала з огляду на рекомендацію Міністерства освіти, оскільки в цій царині лакуна. Монографічною працею є й книга І. Огієнка. «Курс...» за редакцією І. Білодіда – колективне двотомне академічне видання. Історію української літературної мови окремого періоду опрацювали В. Чапленко (17 ст. – 1933 р.) [Чапленко 1970], Ю. Шевельов

(1900–1941) [Шевельов 1998], С. Чорній (20 ст.) [Чорній 1975]. Традиція опрацювання важливих періодів у розвитку української літературної мови започаткована фундатором історії української літературної мови та дослідником мовнолітературних пам'яток П. Житецьким [Житецький 1987].

І. Огієнко у своїй просвітницькій за стилем викладу праці дає популярне, сказати б, приступне загальне визначення літературної мови: «Літературною мовою звичайно зветься мова книжок та мова інтелігенції, і вона сильно різниться від мови простонародної чи говіркової. Кожна літературна мова ставить собі завданням бути мовою загальною для всього народу-нації, і, як така, вона є мова науки, викладів, проповідей, школи, театру, урядів і т. ін., тобто вона є мовою публічного вжитку для нації» [Огієнко 1995, с. 48]. Однак головні ознаки в цьому описі особливостей літературної мови вказано: обов'язковий писемний варіант, функціонування в освіченій частині суспільства (визначальна риса саме в історичному аспекті), наддіалектний характер літературної мови, використання в суспільно важливих функціональних стилях або функціонально-стильова універсальність.

В академічному виданні за ред. І. Білодіда запропоновано визначення літературної мови у вступі, написаному редактором, яке, очевидно, є колективно опрацьованим: «Літературна мова в сучасному розумінні і в сучасних функціях – це відшліфована форма загальнонародної мови, яка в своїх різновидах, писемному і усному, обслуговує культурне життя народу, всі сфери його суспільної діяльності, вона є мовою державного законодавства і урядування, мовою спілкування людей у виробничо-матеріальній і культурній сферах, мовою художньої літератури і мистецтва, науки і публіцистики, школи, радіо, кіно і т. д.» [Білодід 1958, с. 3]. Впадає в око, що літературну мову визначено в межах історичного курсу, але в синхронному («сучасному») значенні; отож воно стосується об'єкта 20 ст. Метафора «відшліфована форма загальнонародної мови», хоч, на нашу думку, надмірна в науковому стилі, отримала широке побутування; з наукового погляду, це вказівка на унормованість літературної мови як ключову її ознаку. Насамкінець визначено загальнонародний характер літературної мови та перелічено основні сфери функціонування (опосередковано функціональні стилі). Варто звернути увагу, що предмет визначено щодо курсу, а не лінгвістичної науки: отож предмет – «історія української літературної мови, тобто загальнонародної мови» [Білодід 1958, с. 12].

П. Плющ не подає навіть приблизного визначення літературної мови, тільки вказуючи на її писемний варіант, головню акцентує увагу на її значенні для народу, а зауваги про історичний розвиток супроводжує радянськими ідеологічними ремарками. Правда, важливо, що українська літературна мова визначена як неоціненне культурне надбання народу [Плющ 1971, с. 7–11]. З іншого боку, П. Плющ визначає предмет курсу: «вивчення загального історичного розвитку самої літературної

мови українського народу (її норм, стилів, словника, семантики, граматичної будови і стилістичних засобів) в її взаємодії з українською загальнонародною мовою» [Плющ 1971, с. 3].

В. Русанівський теж не подає визначення літературної мови, хоча зауважує, що його праця – теоретичне дослідження [Русанівський 2001, с. 4]; водночас побіжно вказує на її ознаки в передмові крізь призму історичного шляху розвитку [Русанівський 2001, с. 6–9].

Уважаємо цілком вичерпним визначення рис літературної мови в енциклопедії (УМЕ), написане С. Єрмоленко: «Літературна мова – унормована мова суспільного спілкування, зафіксована в писемній та усній практиці. Л.м. – одна з форм національної мови, що існує поряд з іншими її формами (діалектами (територіальними, соціальними), просторіччям, мовою фольклору). Головні ознаки літературної мови – її наддіалектний характер, стабільні літературні норми в граматиці, лексиці, вимові, функціонально-стильова розгалуженість» [Єрмоленко 2000, с. 293].

Однак актуальною є проблема коригування поняття «літературна мова» в історичному аспекті. З іншого боку, за лінгвістичною традицією для окремої науки визначають мовний об'єкт як категоризовану структурну одиницю опису. Наскільки це актуально для історії літературної мови?

Як було вказано, визначення літературної мови є важливим для встановлення предмета опису історії української літературної мови, що забезпечило б встановлення особливого її об'єкта. Опрацьовуючи проблему визначення об'єкта історії літературної мови як окремої наукової царини, Ю. Шевельов вводить поняття *жанр*, під яким має на увазі «використання мовних засобів у повідомленні (...), де вони взаємопов'язані та утворюють єдність; беручи ж мову, як код, у якому мовні засоби є лише потенційними елементами повідомлення певного типу чи типів, жанри можна влучніше назвати *пластами*» [Шевельов 2014, с. 150]. Уведення поняття *жанр* має на меті визначити об'єкт опису, який в історичному аспекті постає як *пласт* мовлення, з якого розвивається стиль, тобто пласт – конкретний мовленнєвий вияв стилю у процесі його творення. Зіставляючи жанр та стиль, учений все ж визнає, що «в історії літературної мови, як і в ході життя взагалі, поняття стилю є панівним... стиль, мовно виформовуючися в жанрах, зі свого боку повсякчас формує їхню мову. У цій взаємодії й полягає насамперед розвиток літературної мови, й саме в ній історія літературної мови знаходить свій справжній предмет як самостійна наукова дисципліна» [Шевельов 2014, с. 152–153]. Можемо узагальнити, що для Ю. Шевельова історія української літературної мови має бути представлена як формування її через жанри (пласти) та розвиток її стилів. Узагальнюючи висновки щодо історії мови, Ю. Шевельов стверджує, що вона «складається з історичної діалектології та історії літературної мови», а межі історії літературної мови визначені тим, що вона «має заходжуватися коло всіх звукових і морфологічних змін,

котрі створюють у літературній мові варіантність, вона має з'ясувати, звідки і чому вони у неї проникли, як змінюється їх ужиток, коли й чому один з варіантів перемагає» [Шевельов 2014, с. 157].

До дискусії долучився В. Німчук, виклавши своє бачення в праці «До проблеми про об'єкт і зміст курсу «Історія української літературної мови», надрукованій одразу після матеріалу Ю. Шевельова [Німчук 2014, с. 161–173]. На початку В. Німчук встановлює, що традиційно розуміють під терміном *літературна мова*. Серед визначальних і ключових ознак учений окремо виділяє норму як кодифікацію узусів, визначених через критерій правильності [Німчук 2014, с. 163–164]. «Отже, критерій правильності існує і в територіальному наріччі, діалекті, говорі, говірці та соціальному, професійному жаргоні. При цьому варто зауважити, що правильне в одному середовищі може вважатись некоректним в іншому й навпаки» [Німчук 2014, с. 165].

В. Німчук указує на ключову роль узусу у формуванні не тільки літературної, а й загальнонародної мови в усіх її виявах, який, з одного боку, є основою формування норми, а з іншого, – стабілізуючим чинником мови і мовлення [Німчук 2014, с. 165].

Насамкінець, перелічивши різні ознаки літературної мови й форми її побутування (стилі) та визначивши чинники впливу на її розвиток (мовна ситуація (в історичному аспекті), мовне планування, моно- та мультлінгвізм, диглосія, загальна історія народу, мовні контакти), учений визначає її через об'єкт опису: «історія української літературної мови – це комплексна дисципліна, основним об'єктом якої є триада: узус – норма – кодифікована норма, що її треба вивчати на широкому культурному тлі» [Німчук 2014, с. 173].

Мета статті. Узагальнивши підходи до визначення літературної мови загалом та української літературної мови зокрема, а також враховуючи чинники впливу на її історичний розвиток, запропонувати, з одного боку, концепцію об'єкта опису лінгвістичної науки «Історія української літературної мови», а з іншого, – встановити, які мовні сфери, яка мовна практика кодифікованого суспільного мовлення в історії українського народу досягають статусу літературної мови. Не менш важливо заторкнути й проблему термінології, пов'язаної з функціонуванням та розвитком української літературної мови, а також запропонувати її оптимальні терміноназви, враховуючи й наукові концепції, й історичну традицію.

Методи та методика дослідження. Ключовим лінгвістичним методом, зокрема й у пропонованій розвідці, є описовий.

Виклад основного матеріалу. Історія українського народу складна та сповнена викликів, не менш складною є історія його літературної мови. Обидва вектори історії – загальної історії та історії мови – взаємозумовлені та взаємовизначені. Особлива роль історії літературної мови, бо саме вона є оберегом української ідентичності в історичному поступі, адже саме завдяки неперервному буттю

української літературної мови українці як етнос рельєфно представлені на панно європейської історії. Загальнонародна мова в усіх виявах – живлюща основа мови літературної, однак без неї у вирішальні моменти історії не витривала б, бо не лягла б письменами як свідчення історичного буття українства у пам'ятки мови – історичні факти та історичну пам'ять.

Ключовим чинником, що визначив історію літературної мови і, зрештою, історію українського народу, є прийняття київським князем Володимиром християнства грецької гілки від Візантії. Якими історичними передумовами був визначений цей крок, немає вирішального значення. Натомість визначальними є його наслідки. Для культурної сфери – використання старослов'янської як мови релігії, для суспільної ідеології – формування східного православ'я, каталізоване східно-західним розколом 1054 року. Таким чином старослов'янська мова стала першою літературною мовою українського народу. З огляду на цей факт, можемо звернутися до визначення літературної мови в історичному аспекті. Цілком поділяючи статус та ознаки літературної мови, визначені в УМЕ, можемо додати, що літературна мова функціонує не тільки поряд із загальнонародною в усіх її формах (якщо постала на її основі), а й, за певних історичних умов, як інша літературна, за мовною основою чужа, запозичена, інколи ділячи з іншою літературною сферою вживання та функціональні стилі. Адже в історії українського народу тільки у 20 ст. склалися такі умови, коли українська літературна мова стала функціонально універсальною, тобто забезпечила функціонування всіх сфер суспільної комунікації; але навіть у цей період в Україні була протиставлена російській; спорадичне функціонування російської як літературної не зняте й до сьогодні, попри законодавство та діяльність мовного омбудсмена.

Особливістю старослов'янської як літературної мови є те, що вона прийшла як цілком сформована, унормована, стилістично опрацьована, цілком готова до вжитку. Однак не тільки у вузько релігійній сфері. Як близька слов'янська, достатньо зрозуміла, попри бар'єр релігійного стилю (розуміння текстів якого загалом і сучасною українською не завжди задовільне), старослов'янська увійшла одразу й у сферу освіти (навчання грамоті), і в літописання. Ми не можемо вивчати ні становлення її стилістичних засобів, ні її узусу, оскільки на момент запозичення вона вже була мертвою мовою. Отож звужувати історію літературної мови до опису окремого мовного об'єкта (чи то жанру (пласту, стилю), за Ю. Шевельовим, чи то узусу в еволюції до норми (кодифікованої норми), за В. Німчуком) невіправдано, зокрема й тому, що це не охоплювало б усіх процесів, не інтерпретувало б усіх фактів з історії української літературної мови. З іншого боку, ми можемо опрацьовувати зміну старослов'янської, оскільки майже одразу почався процес її трансформації, який завершився формуванням церковнослов'янської, яка, попри локальні варіанти, була сепарована від загальносуспільної мовної практики, відобража-

ючи її хіба рефлексивно. Церковнослов'янська є уніфікованою старослов'янською, або, як вважали апологети другого південнослов'янського впливу, попсованою старослов'янською. Однак відсутність, недостатність чи фрагментарність пам'яток, з одного боку, та завершеність багатьох мовних процесів у їхній фіксації обмежують можливості діахронії в межах усього писемного періоду розвитку української загальнонародної та української літературної мов. Наприклад, синтаксис складного речення староукраїнської мови постає як цілком сформований, а його варіантність часто визначена не власне мовними, а позамовними чинниками (темою тексту, авторством, рівнем освіти писаря і под.) та не відображає в пам'ятках 14–18 ст. еволюційного становлення (винятком хіба є паратактичні означальні речення, що сформували якісно-означальні підрядні конструкції (див.: [Барчук 1997])).

Треба враховувати те, що змінні, дуже часто несприятливі суспільно-історичні умови функціонування української літературної мови (особливо бездержавність української нації) зумовили незавершеність багатьох процесів і тенденцій її розвитку. Наприклад, постійний та сталий процес онароднення староукраїнської мови, попри здобутки доби реформації, залишився незавершеним, ба більше – староукраїнська мова занепала, відбулося обірвання мовнолітературної традиції (див., наприклад: [Барчук 2000]).

З огляду на вказаний історичний факт – входження старослов'янської – можемо констатувати, що він заклав такі підстави розвитку української літературної мови: мультилінгвізм у царині літературних мов, білінгвізм і диглосію (рівноправне та нерівноправне функціонування літературних мов) (див.: [Русанівський 2001, с. 12]), сепарував сфери суспільного вжитку літературних мов, чим зумовив розкол, протиставлення ідеологічної суспільної надбудови на всіх рівнях. У середні віки це виявилось як згубне домінування концепції православ'я над концепцією етнічної спільності, національності та мало глибоко деструктивний вплив на історичне буття української нації.

Об'єктом історії літературної мови є літературна мова певної епохи у своїй цілості, а особливості її функціонування виявлені через ознаки стилю (на всіх рівнях мовної системи) та узус як кодифіковану норму (на всіх рівнях мовної системи). Але без загальної оцінки підстав появи та функціонування літературної мови як історичного явища, тенденцій її трансформації ми не створимо цілісної картини мовного суспільного буття; конкретні мовні факти важливі, але не завжди визначальні. Наприклад, доки народ не усвідомить себе як історичну етнічну єдність, особливості його мовної практики не зробилять із нього суб'єкта історії; у суспільній ідеології буде постійним процес бродіння і боротьби, взаємозначимий суспільним мовленням.

Або, наприклад, вироблення публіцистичного стилю можемо пов'язувати з релігійною полемікою кінця 16 – п. пол. 17 ст. В Україні полемічна література творилася трьома мовами –

церковнослов'янською, староукраїнською та спорадично польською; зокрема, залежно від потреб, це робив один автор. Згодом цей стиль перериває свою традицію аж до публіцистики, писаної вже новою літературною мовою. З цього погляду об'єктом історії української літературної мови є староукраїнська полемічна публіцистика, узагальнена до стилю, із визначеним набором ознак у межах синхронного історичного зрізу. Церковнослов'янська цього періоду продовжує тяглість релігійно-публіцистичної, зокрема проповідницької мовної практики з цілком сформованими та випрацьованими засобами. Польська, використана в полемічних творах, не мала статусу української літературної, бо вживалась у вузьких рамках орієнтації на польськомовну паству. Очевидно, основний акцент маємо робити на староукраїнські полемічні тексти, оскільки вони відображають тенденцію функціонального розширення та онароднення загальної суспільної мовної практики; церковнослов'янські згадаємо принагідно як сталу традицію, але обмежену в суспільній комунікації сферою релігії, частково освіти. Церковнослов'янська як ідеологічний інструмент церковних ортодоксів у суспільних відносинах у час пізнього середньовіччя відіграла роль дискримінаційного чинника у сфері мововжитку; це переносилось на все суспільство.

Указані історичні чинники й визначили складну й суперечливу історію української літературної мови. Навіть термінологія, історично сформована в цій царині, неоднозначна й суперечлива. Усі літературні мови нашого народу ділимо на два типи: українські літературні за функцією та українські літературні за функцією та мовною основою.

Українські літературні мови за функцією: старослов'янська, руська писемно-літературна (давньоукраїнська), церковнослов'янська. Українські літературні мови за функцією та мовною основою: староукраїнська та нова українська літературна мова.

Старослов'янська літературна мова – книжна староболгарська мова, запозичена як мова Святого Письма, що функціонувала в Київській державі в 11–13 ст. в релігійному та інших стилях тодішнього суспільного мовлення. Можемо натрапити на використання термінів, що, за традицією русистики, яку мимохіть перебрало українське мовознавство, ототожнюють старослов'янську та церковнослов'янську [Горецький 1958, с. 21–25]; така концепція збереглася до сьогодні [Русанівський 2000, с. 592–593], а рубрика «Церковнослов'янська мова» в енциклопедії «Українська мова» відсилає до статті «Старослов'янська мова». Якщо так трактувати терміноназви, то визнаємо, що старослов'янська мова як церковнослов'янська функціонувала до 18 ст. Старослов'янська, зафіксована в книгах Святого Письма, не могла, уважаючись священною, трансформуватись за століття. Термін *церковнослов'янська* науковий, уведений дослідниками пам'яток. Сучасники називали мову словенською. Занепад старослов'янської традиції зумовлений кардинальною зміною суспільно-історичних умов її функціонування – занепадом Київської Русі. Як історично,

так і за особливостями функціонування, а також із погляду мовних рис це дві різні мови. Таким чином, ототожнювати поняття і терміни ні об'єктивно, ні методологічно не виправдано.

Руська писемно-літературна (термін Г. Півторака), або **давньоукраїнська мова**, що постала на книжній основі старослов'янської через синтез тодішнього суспільного мовлення: фольклору, дружинного епосу та київського койне [Півторак 1993, с. 149–158], і функціонувала в 11–13 ст. паралельно зі старослов'янською в літописному, діловому та світсько-художньому стилях. В. Русанівський зазначає, що особливістю тодішньої мовної практики було те, що обидві мови використовували одні й ті ж носії (князі, їхнє військове і духовне оточення), і називає її **давньокиївською** [Русанівський 2001, с. 12]. Не вдаватимось до переліку та аналізу інших термінологічних позначень цієї мови, але зазначу, що від терміна **давньоруська мова**, який тотально у слов'янському мовознавстві був нав'язаний апологетами російського імперіалізму і який домінує до сьогодні в популярних довідкових та наукових джерелах, треба відмовитись цілком і беззастережно, він має зникнути перш за все тому, що вже не функціонує як науковий, а як ідеологема східнослов'янської етнічної єдності (якої ніколи не було) і історії «великоросів» та тотожний терміну «общерусский», щоб дати їм підстави претендувати на епоху Русі (Києва і його княжої династії) і сформулювати візію третього Риму та імперські зазіхання на Україну й Білорусь. Згодом ця ідеологема почала обростати псевдонауковими концепціями, сьогодні вона є базовою для «русского міра» та основою ідеології, яку позначають уже усталеним історичним терміном *рашизм*.

Спільна східнослов'янська мова для більшості славистів є фікцією [Півторак 1991, с. 28], «серйозні російські вчені вже не можуть обстоювати міф єдиної «общерусской» давньоруської мови» [Шевельов 1996, с. 204]. З огляду на те, що з усіх суспільно-історичних змін мовні відбуваються найповільніше, етнічна мова не може з'явитися на 2–3 століття та згодом зникнути чи поділитися між етносами, особливо в загальному історичному процесі розпаду праслов'янської на окремі мови. Діалектне членування української мови сягає племінних часів. Жодна з інших слов'янських мовних підгруп – західно- чи південнослов'янська (хоч поділ на групи є цілком умовним) не фіксує не те що спільної мови підгрупи, а й будь-яких тенденцій її зародження в умовах компактного заселення. Східні ж слов'яни розташовані на розлогих теренах, контакти між ними зумовлені історично, співжиттям (наприклад, входження українців та білорусів у 14–16 ст. в одну державу та спільне освітньо-культурне життя, що зумовило спільну писемну спадщину).

Українська мова сформована в основних фонетичних рисах на кінець першого тисячоліття, оскільки проявились у пам'ятках 11–12 ст. [Німчинов 1996], ці риси фіксують найперші писані пам'ятки давньоукраїнської (руської писемно-літературної) мови. Обидва терміни вважаємо доречними: власне

через указані риси і звемо мову **давньоукраїнською**; термін **руська писемно-літературна** відображає її етнічну належність мови (українська), і характер її функціонування – серед верств суспільної еліти в писемному вжитку. До речі, з історичного погляду етнонім **руський** тотожний сучасному **український**, може стосуватися тільки українського етносу. Використання його у варіанті подвоєння приголосного **с** московитами як самоназви є історичною маніпуляцією, а з погляду деривації – хибною.

Отже, у Київській Русі функціонує дві мови, хоч їхня функціональна спеціалізація й не формує жорсткої опозиції.

Церковнослов'янська літературна мова – ще одна за функцією літературна мова українців, що постала на книжній традиції вживання старослов'янської та функціонувала в релігійному, науковому, публіцистичному та інших стилях у 14–18 ст. Як було зазначено, ототожнювати церковнослов'янську зі старослов'янською, яка мала стійку традицію вживання у 11–13 ст., методологічно некоректно. Звичайно, старослов'янська мова зазнавала впливу місцевого мовлення відразу після запозичення, однак у Київській Русі вона не зазнала таких змін, які б можна кваліфікувати як іншу мову, зокрема церковнослов'янську. Церковнослов'янська мова постала в нових історичних та суспільних умовах після обривання старослов'янської традиції; це уніфікована та трансформована старослов'янська з локальними мовними ознаками.

Функціонуючи перш за все як мова церкви, церковнослов'янська була важливим чинником розвитку освіти та книжництва, однак через релігійних ортодоксів у царині мововжитку (наприклад, І. Вишенського) поступово стає гальмом природної еволюції літературної мовної практики 16–17 ст. та протиставляється староукраїнській мові. В історичному розвитку фіксуємо суспільний розкол між етнічним та релігійним, коли православна церковнослов'янщина розглядається як визначальний чинник суспільної єдності на противагу національній українській культурі та традиції. Цей чинник конфесійної єдності, визначений єдністю мови релігії, відіграв деструктивну роль у процесі історичної державотворчої консолідації українства; глибоко вкорінений, він діяв і в нових історичних умовах після занепаду церковнослов'янської; його наслідки не подолано й дотепер.

Староукраїнська літературна мова постала на південно-західних та північних говорах української мови в книжному варіанті за традицією давньоукраїнської спочатку в офіційно-діловому, а згодом опанувала й інші стилі (публіцистичний, художній, літописний), спорадично проникаючи й у релігійний. Діловий стиль у тих історичних умовах був універсальним як за сферою функціонування, так і за мовними засобами (відображав різні аспекти суспільного життя), хоч, звичайно, стильові ознаки накладали обмеження на мову грамот та актів. Одразу після формування староукраїнська мова набуває сталої тенденції онароднення

та розширення сфери використання, збагачуючись засобами та формами. Ця тенденція не була завершена трансформацією староукраїнської мови через жорстку опозицію із церковнослов'янською та історичні умови доби. Диглосія, руїна др. пол. 17 ст., втрата ознак державності часів козаччини, загарбання України московитами (козацьке військо під час Полтавської битви поділилося між ворожими таборами зокрема й через мовно-релігійний чинник, що й визначило її підсумок і наслідки для України і Європи) зумовили занепад староукраїнської та обірвання мовнолітературної традиції у 18 ст.; занепадала й зникла як українська літературна й церковнослов'янська мова.

Нова українська літературна мова, як і староукраїнська, є літературною і за функцією, і за мовною основою: постала з кінця 18 ст. на центрально-українських говорах та є народною за строем. Через обірвання староукраїнської мовної традиції багато набутоків книжності не було засвоєно новою мовною практикою. Нова українська літературна мова функціонує впродовж 19 ст. лише в художньому стилі, хоч він і є універсальним, в умовах переслідування і заборон у підросійській Україні. Галичина формує свій варіант нової літературної мови зі стильовим розмаїттям у другій половині і особливо останній чверті 19 ст., що й зумовило мовну дискусію галичан і наддніпрянців на зламі віків. Нова українська літературна мова формує всі функціональні стилі в першій чверті 20 ст., а її подальший розвиток визначений нищівним асиміляційним тиском російської мови. Отож до нової літературної мови жодна літературна мова в Україні не була універсальною, кожна функціонувала у властивих стилях, кожна мала історично визначений період побутування та занепадала та вийшла з ужитку.

Російська мова, хоч побутувала в Україні в 19–20 ст. в усіх сферах, ніколи не була літературною мовою українського народу, а виконувала роль засобу

мовної, культурної, соціальної експансії. Наслідки цієї експансії не зупинено й не подолано дотепер, а суспільне мовлення потребує пильної уваги для викорінення і суржику, і невластивих рис в орфоєпії, синтаксисі, словнику. Особливої уваги потребують ті мовці, які працюють у публічній сфері, але через побутову російськомовність не мають природного мовного чуття та плодять неадекватні фрази та тексти, грішать «хімерним» слововживанням.

Нова українська літературна мова з її безмежною і сакральною духовною силою є осердям нашого українського життя, нашого поступу і нашої історичної боротьби, що визначена як особлива місія – призначення України.

Висновки. В історії українського народу є п'ять літературних мов: старослов'янська, руська писемно-літературна (давньоукраїнська), церковнослов'янська, староукраїнська, нова українська. Кожна з них виконувала ті чи ті суспільні функції та забезпечувала культурно-освітню та духовне життя українського народу в різні історичні епохи. Впродовж усього історичного розвитку в Україні була диглосія в царині літературних мов, вона залишала свій відбиток у культурному житті та долі народу. Через такі особливості мовнолітературної історії предметом опису курсу «Історія української літературної мови» є власне комплексна одиниця – літературна мова в її історичному вияві в цілості, представлена текстами пам'яток її доби у властивих стильових різновидах. Дискретність історичного процесу в появі, побутуванні, розвитку та занепаді літературних мов не дає можливості фокусуватися на окремих мовних категоріях – жанрах (пластах, стилях) чи узусі та нормі. Такий підхід міг би застосовуватися до неперервного еволюційного розвитку української літературної мови. У реальних історичних умовах його застосування призвело б до обмеження об'єктів опису, зокрема й з огляду на функціональну спеціалізацію літературних мов.

Література

1. Барчук В. Два шляхи розвитку української літературної мови. *Українознавчі студії*. Івано-Франківськ, 2000. № 2. С. 9–14.
2. Барчук В. Паратактичні означальні речення староукраїнської мови. *Проблемні питання синтаксису*: збірник статей. Чернівці, 1997. С. 71–76.
3. Горецький П.І. Літературна мова періоду Київської Русі (X–XIV ст.). *Курс історії української літературної мови*. За ред. І.К. Білодіда. Т. 1 (Дожовтневий період). Київ, 1958. С. 19–43.
4. Єрмоленко С.Я. Літературна мова. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 293–294.
5. Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. Київ: Наукова думка, 1987.
6. Курс історії української літературної мови. За ред. І.К. Білодіда. Т. 1 (Дожовтневий період). Київ, 1958; Т. 2 (Радянський період). Київ, 1961.
7. Німчинов К. Українська мова в минулому і тепер. *Історія української мови. Хрестоматія*. Київ: Либідь, 1996. С. 180–190.
8. Німчук В. До проблеми про об'єкт і зміст курсу «Історія української літературної мови». *Мовознавство*. 2014. № 3. С. 161–173.
9. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995.
10. Півторак Г. Давньоруська народність: реальність чи міф. *Вісник міжнародної асоціації україністів*. 1991. № 2. С. 28–36.
11. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993.
12. Плющ П.П. Історія української літературної мови. Київ: Вища школа, 1971.
13. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001.
14. Русанівський В.М. Старослов'янська мова. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 592–593.

15. Чапленко В. Історія української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). Нью-Йорк, 1970.
16. Чорній С. Історія української літературної мови XX сторіччя. Мюнхен, 1975.
17. Шевельов Ю. Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику. *Мовознавство*. 2014. № 3. С. 146–160.
18. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998.
19. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Історія української мови. Хрестоматія*. Київ: Либідь. 1996. С. 191–205.

References

1. Barchuk V. (2000) Dva shliakhy rozvytku ukrainskoi literaturnoi movy [Two ways of development of the Ukrainian literary language]. *Ukrainoznavchi studii*. Ivano-Frankivsk. № 2. S. 9–14 [in Ukrainian].
2. Barchuk V. (1997) Parataktichni oznachalni rechennia staroukrainskoi movy [Paratactic meaningful sentences of the Old Ukrainian language]. *Problemnii pytannia syntaksysu: zbirnyk statei*. Chernivtsi. S. 71–76 [in Ukrainian].
3. Horetskyi P.Yo. (1958) Literaturna mova periodu Kyivskoi Rusi (X–XIV st.) [Literary language of the period of Kievan Rus (10th–14th centuries)]. *Kurs istorii ukrainskoi literaturnoi movy*. Za red. I.K. Bilodida. T. 1 (Dozhovtnevyi period). S. 19–43 [in Ukrainian].
4. Yermolenko S.Ya. (2000) Literaturna mova [Literary language]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Kyiv. S. 293–294 [in Ukrainian].
5. Zhytetskyi P.H. (1987) Vybrani pratsi. Filolohiia [Selected works. Philology]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Kurs istorii ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language course]. Za red. I.K. Bilodida (1958, 1961) T. 1 (Dozhovtnevyi period). T. 2 (Radianskyi period). Kyiv [in Ukrainian].
7. Nimchynov K. (1996) Ukrainska mova v mynulomu i teper [The Ukrainian language in the past and now]. *Istoriia ukrainskoi movy. Khrestomatiia*. Kyiv: Lybid. S. 180–190 [in Ukrainian].
8. Nimchuk V. (2014) Do problemy pro ob'iekt i zmist kursu «Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy» [To the problem of the object and content of the course “History of the Ukrainian Literary Language”]. *Movoznavstvo*. № 3. S. 161–173 [in Ukrainian].
9. Ohiienko I. (Mytropolyt Ilarion). (1995) Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
10. Pivtorak H. (1991) Davnoruska narodnist: realnist chy mif [Ancient Russian nationality: reality or myth]. *Visnyk mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainistiv*. № 2. S. 28–36 [in Ukrainian].
11. Pivtorak H. (1993) Ukraintsi: zvidky my i nasha mova [Ukrainians: where we come from and our language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Pliushch P.P. (1971) Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
13. Rusanivskyi V.M. (2000) Staroslavianska mova [Old Slavic language]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Kyiv. S. 592–593 [in Ukrainian].
14. Rusanivskyi V.M. (2001) Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language]. Kyiv: ArtEk [in Ukrainian].
15. Chaplenko V. (1970) Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy (XVII st. – 1933 r.) [History of the Ukrainian literary language (17th century – 1933)]. Niu-York [in Ukrainian].
16. Chornii S. (1975) Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy XX storichchia [History of the Ukrainian literary language of the 20th century]. Miunkhen [in Ukrainian].
17. Sheveliov Yu. (2014) Mirkuvannia pro istoriiu literaturnoi movy, istorychnu dialektolohiiu ta istorychnu hramatyku [Reflections on the history of literary language, historical dialectology and historical grammar]. *Movoznavstvo*. № 3. S. 146–160 [in Ukrainian].
18. Sheveliov Yu. (1998) Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941): Stan i status [The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): Condition and status]. Chernivtsi: Ruta [in Ukrainian].
19. Sheveliov Yu. (1996) Chomu obshcherusskyi yazyk, a ne vibchoruska mova? Z problem skhidnoslovianskoi hlotohonii [Why is the common Russian language and not the Vibchorus language? On the problems of East Slavic glottogony]. *Istoriia ukrainskoi movy. Khrestomatiia*. Kyiv: Lybid. S. 191–205 [in Ukrainian].

LITERARY LANGUAGES IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE: TO THE PROBLEM OF THE OBJECT OF THE COURSE “HISTORY OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE”

Abstract. The history of the Ukrainian literary language is a key linguistic course in the training of philologists. However, discussions about the subject of this linguistic science continue. Usually, the material on the history of the Ukrainian literary language contains information from related sciences: history itself, history of linguistics, history of literature. It is necessary

to define more specifically what should be the object of description and the main unit of this linguistic science. The history of the Ukrainian literary language studies the general issues of its development, the specific linguistic material is mostly used as illustrative. It is proposed to narrow the object of the history of the literary language to a specific linguistic category: style, custom or norm, and their description in the process of formation are defined as the main task of the researcher.

Literary language is a social phenomenon. Its history is woven into the history of the people, it is a synthesis of linguistic and non-linguistic factors of development. In the history of the Ukrainian people, we record diglossia, the constant cohabitation of two literary languages, in public linguistic practice. The purpose of the article is to propose the concept of the object of description of linguistic science "History of the Ukrainian literary language", as well as to determine the list of literary languages in the history of the Ukrainian people and their terminological names.

Among the literary languages, we note Ukrainian by function (written-literary Rus language (Old Ukrainian), Old Slavonic, Church Slavonic) and Ukrainian by function and lingual basis (Old Ukrainian, New Ukrainian literary language).

In literary languages by function, in particular Old Slavic and written-literary Rus, it is impossible to establish the evolution of style or linguistic norms based on the texts of monuments. The Old Slavonic language was the first Ukrainian literary language, it entered religious texts already fully established in terms of style and norms. We can consider this language as a historical phenomenon of public speech of Kyivan Rus. Therefore, the object of the history of the Ukrainian literary language is a complex unit – the literary language in its historical manifestation as a whole, represented by the texts of monuments of the historical era in their own stylistic varieties.

Keywords: history of language, literary language, Ukrainian literary language, language norm, style, custom (uzus).

© Барчук В., 2023 р.

Володимир Барчук – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Україна, Івано-Франківськ; volodymyr.barchuk@pnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-6985-4309>

Volodymyr Barchuk – Doctor of Philology, Professor of the Department of Ukrainian Language, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine, Ivano-Frankivsk; volodymyr.barchuk@pnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-6985-4309>